

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Կոստան Չարեան, *Սպանիա*, բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեց, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Եւրի Խաչատրեան, Երեւան, «Նայիրի», 1999, 380 էջ:

Կոստան Չարեան, *Նաւատոմար*, կազմեց, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Եւրի Խաչատրեան, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 1999, 668 էջ:

Կոստան Չարեան, *Դէպի Արարատ*, կազմեց, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Եւրի Խաչատրեան, Երեւան, Սարգիս Խաչենց, 2001, 417 էջ:

Կոստան Չարեանի Ի. դարավերջի վերյայտնութիւնը, որ տակաւին իր լման դրսեւորումին հասած չէ, գեղարուեստական եւ ուսումնասիրական հատորներու հունձքով մը արդիւնատրուած է՝ Հայաստանի թէ Սփիւռքի մէջ:

Արդարեւ, յետմահու երեք հրատարակութիւններէ ետք - մամուլի մէջ գրուած գործեր՝ *Երկեր* (Անթիլիաս, 1975) եւ *Բանկօօսպը եւ Մամուլի Ոսկորները* (Անթիլիաս, 1987), եւ անտիպ մը՝ *Գիրք Դիցազներգութեանց* (Երուսաղէմ, 1978) - երկու տարուան մէջ՝ 1998-99ին Չարեան անունը չորս անգամ հնչած է զիրքով: Միաժամանակ լոյս տեսան իրեն նուիրուած առաջին երկու մենագրութիւնները (Արծրուն Աւագեան, *Կոստան Չարեան. Կեանքը եւ Գործը*, Երեւան, 1998¹, եւ Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, Անթիլիաս, 1998), ինչպէս եւ գրախօսուող երեք հատորները՝ *Սպանիա*, *Նաւատոմար* եւ *Դէպի Արարատ*:

Մամուլին մէջ գրուած հայալեզու Չարեանի յօդուածներու գերակշիռ մասը համախմբող *Նաւատոմար*ին գուգահեռ², գրականագէտ Եւրի Խաչատրեան երկու այլ կարեւոր գործեր իրագործած է՝ *Սպանիայի* առանձին հատորով լոյս ընծայումը³ եւ անտիպ մնացած արուեստի պատմութեան հրատարակութիւնը՝ *Դէպի Արարատ* խորագրին տակ: Խաչատրեան զարեանական աշխարհի պատահական այցելու մը չէ: Վերջին տասնամեակին, այս ուղղութեամբ ան զանազան կարեւոր հրապարակումներ կատարած ու յօդուածներ գրած էր արդէն:

Չարեանի ներգաղթէն (1962) ետք, Երեւանի մէջ տպուած էին *Նար Լեւրան Վրախ* «մաքրաջրուած» տարբերակը (1963) եւ *Տատրագոմի Հարսը* (1965), որ կը ներառէր երեք անտիպ վիպերգ: Այս բոլորը վերատպուած էր 1985ին, *Երկեր* խորագրով: Այդ վիպերգերէն զատ (որոնք յետոյ մաս կազմեցին *Գիրք Դիցազներգութեանց*ին), միւս գործերը առանձին զիրքով արդէն ծանօթ էին ընթերցողին: Հետեւաբար, *Նաւատոմար*ը եւ *Սպանիան* Չարեանի հայաստանեան առաջին նոր հրատարակութիւններն են: Իսկ

Դէպի Արարատը արդէն կը բանայ անտիպներու հրատարակութեան շարքը:

Երեք գեղատիպ հատորները, թէ՛ ձեռով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ, Չարեան արուեստագէտի նուրբ ճաշակին վայել գործեր են: Անկասկած, անոնք հայրենի տպարաններէն լոյս տեսած ամենէն գեղեցիկ գիրքերու շարքին կը պատկանին: Մինչ *Նաւատոմարը* օժտուած է ԺԵ.-ԺԶ. դարերու իտալացի արուեստագէտ եւ գիտնական Լեոնարդո Տա Վինչիի «Աղջկան Գլուխ» գեղանկարը ներկայացնող շապիկով, իսկ անուանաթերթին յաջորդող էջը՝ 1915ին Պուկարիա առնուած Չարեանի լուսանկարով, *Սպանիայի* կողքը ցոյց կու տայ ԺԶ.-ԺԷ. դարերու սպանացի նկարիչ Էլ Կրեքոյի «Թուլետոյի Տեսարանը» գեղանկարի գունաւոր վերատպութիւնը, իսկ կողքի ներքին մասերը՝ «Կոմս Տէ Օրկազի Թաղումը» փորագրութեան ձեռով մատուցուած հռչակաւոր նկարը: Անուանաթերթին դիմաց, գունաւոր վերատպութեամբ, Ի. դարու հայ նկարիչ Մինաս Աւետիսեանի 1965ի զարեանական դիմանկարը հրատարակուած է: Իր կարգին, *Դէպի Արարատը*՝ հաւանաբար ԺԳ. դարու խաչքար մը ներկայացնող շապիկի եւ անուանաթերթի դիմաց Չարեանի վերջին տարիներու նկարի մը կողքին, օժտուած է արուեստի այլազան կոթողներու 42 սեւ-ճերմակ լուսանկարներու ընտիր շարքով մը, որ կը լրացնէ գրագէտին արուեստաբանական վերլուծումները:

1920-60ականներուն, Չարեան Սփիւռքի մամուլին մէջ հրատարակած էր «Նաւատոմար» խորագիրով խոհագրութիւններ, որոնք առհասարակ օրագրային նշումներէ բխած էջեր են: Այս իմաստովից բառով, կազմողը իրաւամբ բնորոշուած է ամբողջ հաւաքածոն իբրեւ Չարեանի գրական ուղեւորութեան վկայութիւն մը:

Մամուլի մէջ ցրուած նիւթեր մէկտեղելը դիւրին գործ չէ: Չարեանի պարագային, միակ մօտաւոր ուղեցոյցը մինչեւ 1930ականներու սկիզբը հասնող երկու մեծ թղթակալներն են, ուր Չարեանի առաջին կինը՝ Թագուհի Շահնազարեան, ըստ կարելոյն անոր հայերէն եւ օտարալեզու յօդուածներուն կտրածոները հաւաքած էր (աւելի ուշ տպուած որոշ նմոշներ ալ կան, ի դէպ): Այս թղթակալները - որոնք գրողի անձնական արխիւին կը պատկանին - կազմողին հիմնական օժանդակը եղած են՝ յետագայ լրացումներով ու ճշգրտումներով:

Սպանիան, ինչպէս յայտնի է, Պոսթըն գոյս տեսած *Հայրենիք* ամսագրի Հոկտեմբեր 1935-Յուլիս 1936ի թիւերուն մէջ մնացած էր մինչեւ այսօր: Ան մաս կը կազմէ *Երկիրներ եւ Աստուածներ* վերտառութեամբ գործին, որուն երկրորդ բաժինը՝ «Միացեալ Նահանգներ», դժբախտաբար անյայտ պատճառներով անաւարտ մնացած է եւ նոյն ամսագրի էջերուն մէջ (Օգոստոս 1936-Ապրիլ 1938) կը մնայ ցարդ: Կը յուսանք, որ ան ալ օր մը առանձին հրատարակութեան արժանանայ:

Երկիրներ եւ Աստուածները փաստօրէն որեւէ արձագանգի արժանացած չէր ատենին: Միայն գրաքննադատ Յակոբ Օշականը 1940ականներուն անոր քանի մը տող նուիրած էր, ըստ ամենայնի՝ ժխտական. - «Իր «Երկիրներ եւ աստուածներ» տպատրապաշտ գործը չի պատկանիր ո՛չ մէկ երկրի եւ չի վայելեր պաշտպանութիւնը ո՛չ մէկ Աստուծոյ: Իր *Սպանիան*

փոխանակելի ապրանք մըն է, ու իր *Ամերիկյան* ինքնահնար, ծախսու ուրիշ ապրանք մը»⁴:

Օշականի վերաբերումը, որուն մէջ Ջարեանի հանդէպ շեշտուած ենթակայական նկատելի մօտեցում մը կայ, *Անցորդը Եւ Իր Շամբանին* յաջորդող արձակ եւ բանաստեղծական բոլոր գործերուն նկատմամբ հետեւողական գիծ մը կը շարունակէր: Իրմէ ետք, որքան որ գիտենք, միայն գրականագէտ Մարկ Նշանեանը անդրադարձած է *Երկիրներ Եւ Աստուածներուն*, թէն զուտ մեկնողական եւ ոչ՝ դատողական տեսանկիւնէ⁵:

Դէպի Արարատ իր առաջին մասով ընթերցողին կը ներկայացնէ 1950ական թուականներուն շարադրուած արուեստի պատմութիւն մը, որուն հիմքը եղած են, ըստ երեւոյթին, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի եւ Նշան Փալանճեան Դեմարանի⁶ մէջ կարդացուած դասախօսութիւնները (1952-54): Այս շարադրանքը մինչեւ հիմա մնացած էր անտիպ⁷: Երկրորդ մասը ի մի կը բերէ *Նաւատումարտ* դուրս մնացած կարգ մը յօդուածներ եւ գրութիւններ, ինչպէս եւ Ջարեանի հետ կատարուած տեսակցութիւններ:

Գիրքին խորագիրը առնուած է 1920ին *Ոստանի* մէջ լոյս տեսած եւ անաւարտ մնացած ուղեգրական նօթերու շարքէ մը, որուն մասին տրուած պատճառաբանութիւնը (եմմտ. *Դէպի Արարատ*, այսուհետեւ՝ Դ.Ա., էջ 14) մեր կարծիքով չի բաւեր զայն պարագայականութենէ փրկելու համար:

* * *

Նաւատումարտ մէջ, Ջարեանի գրութիւնները ժամանակագրական կարգով դասաւորուած են չորս բաժիններու մէջ. «Ծառը Իր Արմատն Է Փընտռում» (1910-22), «Արարատեան Դաշտում» (1922-24), «Մտքի Յախտեմական Դամբորդը» (1924-61), «Վերջին Նաւակայան» (1961-69): Հատորը 87 գրութիւններ կը համախմբէ, որոնցմէ առաջին քսանը արեւմտահայերէն են (18ը՝ Պոլիս տպուած, միւս երկուքը՝ Փարիզ), մնացեալը՝ արեւելահայերէն: *Անցորդը Եւ Իր Շամբանին* երեք հատուած առնուած է, իսկ *Սպանիայէն*՝ զլուխ մը:

Կազմողը ըստ նիւթի բաժանումէ մը հրաժարած է, հաշուի առնելով որ «այս դէպքում բազմաթիւ յօդուածներ ու էսսէներ, որոնք շատ բազմաշերտ ու տարողունակ են, պէտք է կա՛մ մնային թեմատիկ բաժանումներից դուրս, կա՛մ կրկնակի յայտնուէին տարբեր բաժիններում» (*Նաւատումարտ*, այսուհետեւ՝ Ն., էջ 592): Չառարկելով այս դասաւորումին, դիտել տանք, որ անկարելի չէր ըստ նիւթի բաժանում մը իրագործել՝ առանց «թեմատիկ» սկզբունք մը որդեգրելու:

1962էն ետք Հայաստան տպուած նիւթերը առանձին պարագայ մըն են: Անոնք չեն ընդգրկուած, բացի «Լէոնարտո Դա Վինչին Եւ Հայաստանը» յօդուածէն - գրուած՝ նախքան վերադարձը - հետեւեալ պատճառաբանութեամբ. - «Լաւ գիտենալով սովետական մամուլի մեխանիզմը եւ բարբերը՝ նման նիւթերը, ինչպէս նաեւ Կոստան Ջարեանի անուամբ մատուցուող գրառումները ... եւ հարցազրոյցները հարկ չհամարեցի գետնդել այս զըրբում» (Ն., էջ 642):

Խաչատրեան, սակայն ըստ երեւոյթին այս փաստը վրիպած է իր ուշադրութենէն:

ժգ) Նիւ Եորքի *Armenian Quarterly* հանդէսը միայն Չարեանի նախաձեռնութիւնը չէր, այլ կը վայելէր՝ գէթ անուղղակի կերպով, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Հայ Դատի Յանձնախումբի հովանաւորութիւնը³⁴: Իսկ 1946ի բիւզանդա-սլաւոնական եւ արեւելեան մշակոյթներուն նուիրուած գիտաժողովին Չարեանի կարդացած գեկուցումը հայ ընթերցողին «նոյնպէս անծանօթ» չէ (Ն., էջ 22): Առաւելագոյնը՝ հայերէն ընթերցողին անծանօթ է: Չենք գիտեր, թէ «ֆրանսերէն գրուած» էր, ինչպէս կը պնդէ Խաչատրեան, բայց լոյս տեսած է անգլերէն՝ հանդէսի երկրորդ թիւին մէջ, եւ թարգմանուած՝ փորթուկալերէնի, Պրազիի մէջ³⁵:

ժդ) Չարեանի տեղափոխումը Պէյրութ, որ տեղի ունեցած է 1951ին եւ ոչ թէ 1952ին, «Ամերիկեան համալսարանում դասախօսութիւններ կարդալու նպատակով» չէր (Ն., էջ 22), քանի որ դասաւանդութիւնը կարգադրուած է Պէյրութ հաստատուելէ ետք³⁶:

Կան այլեւայլ, մանր բնոյթի նկատողութիւններ՝ թուականներու թէ տուեալներու մասին, զորս մէկ առ մէկ թուելը անհարկի կերպով պիտի ծանրաբեռնէր այս գրութիւնը:

* * *

Շուրջ 30 էջնոց հանգամանալից յառաջաբանի մը կողքին, *Նաւատոմար*ին կցուած է յիսուն էջանի ծանօթագրութիւն՝ ամբողջ գրութեան մասին էական տուեալներով ու բացատրութիւններով, ինչպէս եւ օտարալեզու (բացի ռուսերէն) բառերու թէ խօսքերու հայերէն թարգմանութեամբ: Հատորը քսան էջնոց արժէքատր անուանացանկով մը օժտուած է: Տեղին է նշել, որ եթէ ոչ ակադէմական - որ լիակատար մեկնաբանութիւն եւ բնագրագիտական տուեալներու ամբողջական մատուցում կ'ենթադրէ - սակայն գիտաբնական ըստ ամենայնի լուրջ փորձի մը առջեւ կը գտնուինք:

Նիւթերը ենթարկուած են մանրակրկիտ խմբագրութեան: Արդարեւ, Չարեան «դժուար» ձեռագիր մը ունէր, թէւ՝ ոչ անընթեռնելի: Սակայն, ձեռագրային հարցերը, ինչպէս եւ իր բացած մշակութային լայնածիր կարկինը պատճառ եղած են, որ գրաշարական ամեն տեսակի սխալներ վխտան: Անհրաժեշտ է յիշել, որ, իր իսկ խոստովանութեամբ, գրագէտին հայերէնը անթերի չէր՝ ըլլալով հանդերձ արեւմտահայ եւ արեւելահայ լեզուաճիւղերու իւրայատուկ համակցութիւն մը: Ուստի եւ եղած են հեղինակային լեզուական սխալներ, բայական ու բառային երկիմաստ կիրառումներ եւլն.: Կազմողը խմբագրական գնահատելի աշխատանք մը կատարած է այս իմաստով, ձգտելով գրագէտին ոճը եւ կէտադրութիւնը միօրինակ ձեւի բերել: Ան հրատարակութեան հիմք համարած է վերոյիշեալ կտրածոներու թղթակալը, որ Չարեան հպումներ կատարած էր, որոնք, ամեն պարագայի, շատ աննշան են ու մեծ փոփոխութիւններ չեն ենթադրէր:

Միւս կողմէ, ամեն ճիգ թափուած է՝ ճշգրտելու եւ սրբագրելու օտար յատուկ անուններու գրելաձեւը, որ շատ անգամ ենթարկուած է գրաշարական «դաւ»երու: Պարագան նոյնն է օտարալեզու ասոյթներու ճիշդ գրութեան

նկատմամբ: Առանց չափազանցելու, կը խորհինք որ այս տեսակետն քերես Հայաստանի մէջ եղած ամէնէն կատարեալ հրատարակութիւնն է ան, պատուաբեր՝ նկատի ունենալով օտարալեզու նիւթերու Չարեանի շոյլ գործածութիւնը:

Սակայն, բնագիրերուն նկատմամբ կարգ մը խմբագրական շեղումներ նշմարելի են, որոնք որեւէ ձեռով հիմնատրուած չեն եւ ճշդումի կարիք ունին: Նկատի չունինք, անշուշտ, դիւրաւ նշմարելի գրաշարական վրիպակները, որոնք մեծաքիւ չեն, ամէն պարագայի³⁷: Կը բերենք միայն քանի մը օրինակներ, որոնք առնուած են ըստ բախտի - բաղդատուած են Չարեանի արխիւին մէջ պահպանուած կտրօններուն հետ - եւ հետո եւն ցանկը սպանելէ:

Բառային շփոթներ՝

«Եղէզներ ջարդուիշուր եղան, դողդղալով խապոտ քրթումներով» («Անտառին Մէջ», *Ազատամարտ*, 14 Մայիս 1911), որ դարձեր է *դողդողալով խապառ* (Ն., էջ 50):

«Իր արխնաքաթախ գլուխը բարձրացրեց լսելու համար, ինչպէս ոռնսելեան դաշտում Ռուսներ, յեղափոխութեան մօտեցող բանակի հեռաւոր տրոփումը» («Մեր Թատրոնը», *Պայքար*, 15 Ապրիլ 1923), որ դարձեր է *ասելու համար* (Ն., էջ 156):

«Հայ աշխատաւոր մասսաները վերապրեցան նոր գիտակցութեամբ եւ իրենց մաշուած մարմնի վրայ հագան հրեղէն քեր» (նոյն), որ դարձեր է *մաշուող* (Ն., էջ 156):

«Որոնց մասին այլուր վաղուց ի վեր այլեւս չեն խօսում» (նոյն), որ դարձեր է *չեն ասում* (Ն., էջ 157):

«Նրա ... պարզուկ տնակոյտերի գծաւորումները, խառնուած բլուրների համաչափ անշարժութեան հետ» («Յակոբ Կոջոյեան», *Պայքար*, 1 Օգոստոս 1923), որ դարձեր է *տեղաշարժութեան* (Ն., էջ 165):

«Բայց ... այդ կարելի[ի]ութիւնից առ այժմ գոյրկ ենք» («Ժողովրդական Արուեստը», *Պայքար*, 28 Օգոստոս 1923), որ դարձեր է *կատարելութիւնից* (Ն., էջ 168):

«Բարդ եւ դժուարըմբռնելի, մենակեաց եւ մեղմարարոյ» («Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան եւ Անհատի Մասին», *Չուարքնոց*, 15 Յուլիս 1931), որ դարձեր է *մեղմակեաց* (Ն., էջ 326):

Գրականացումներ կամ հայացումներ՝

«Նա առանց վրազելու, նման հնդկ իմաստունին» («Մարտիրոս Սարեանը եւ իր արուեստը», *Պայքար*, 24 Մեպտեմբեր 1923), որ վերածուեր է *շտապելու* (Ն., էջ 187):

«Հիանալիօրէն ձեւատրում է նկարն ու տալիս մարդու եւ պատմական մոմենտի յեղափոխական բնոյթը ... բաւական է նայել Տրոցկու այդ պատկերին, եւ հասկանալի կը լինի այն մոմենտը» («Ժողովրդային Միութիւնը Վենետիկեան Յուցահանդէսում», *Նոր Ակօս*, 16 Մեպտեմբեր 1924), որ դարձեր է *պահի* եւ *պահը* (Ն., էջ 211):

«Նրա մէջ տարօրինակ կերպով համադրում են հենդէլեան դաշնամուրային *յեղօրինումը*» («Բէթովէն», *Հայրենիք*, 15 Ապրիլ 1927), որ դարձեր է *Հեղեղուն քօրինում* (Ն., էջ 254): Խաչատրեան չէ նկատած, որ «յեղօրինում» (թերևս անլի ճիշդ՝ «հեղօրինում») պարզապէս improvisation բառի զարեանական հայացումն է:

«Նոյն *պաւլիկոնի* մի սրահում «Փարիզեան դպրոցը» («Վենետիկեան Կերպարոտեստի Միջազգային Յուցահանդէսի Առթիւ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 25 Օգոստոս 1928), որ «պաւլիկոնի» դարձեր է *տաղաւարի* (Ն., էջ 294):

«Ոյժը եւ խորհուրդը խառնելու ապշեցուցիչ *տեքնիկայով*» (*Չուարթնոց*, 15 Յուլիս 1931), որ «տեքնիկայով» դարձեր է *վարպետութեամբ* (Ն., էջ 325):

Սրբագրական սխալներ

«Ստուդիան *որոշումների* մի վայր է» («Սրբուհի Հագարապետեանի Ստուդիայի Երեկոյթը», *Խորհրդային Հայաստան*, 12 Հոկտեմբեր 1923), որ դարձեր է *որոշումների* (էջ 193):

«Համայնական լինելութեան ոիթմը փոխած է իր *տրոփման* ձելը» («Հոլանդական Տպատրութիւններ», *Արագած*, 15 Դեկտեմբեր 1926), որ դարձեր է *տրոհման* (էջ 238):

«Միալ է մանաւանդ այն մտածողութիւնը, որը հրաժարուելով իր կենսաբանական էութիւնից, փակում է ինքը իր մէջ եւ ուզում է *ինքնատիպ* դառնալ» («Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան Եւ Անհատի Մասին», *Չուարթնոց*, 15 Յուլիս 1931), որ դարձեր է *ինքնավար* (էջ 331):

«Այն ճիգը, որ նա անում էր ընթրնելու համար կեանքը եւ նրա ետեւ բարձրած բարդ *մղանակները*» («Լէօ Ֆեռերոյի Յիշատակին», *Հայրենիք*, 28 Սեպտեմբեր 1935), որ դարձեր է *եղանակները* (էջ 345):

Զնշուած բառեր կամ տողեր

«Մարեանի պրպտումները այդ ուղղութեամբ *մեր* ժամանակակից արուեստի պատմութեան մէջ, վերին աստիճանի նշանակալից են» («Յակոբ Կոջոյեան», 1 Օգոստոս 1923). հմմտ. էջ 164:

«Չամչայի լանջին պառկած *փարթամ* Սկիւտարը» («Ճանապարհի Նօթեր», *Խորհրդային Հայաստան*, 2 Օգոստոս 1924). հմմտ. էջ 197:

«Մտամբուլի լեռան նման բարձրացող *բազմաթիւ* մզկիթների դիմաց» (նոյն). հմմտ. նոյն էջը:

«Ու բուլամոթք Երուսալի *բուրժուայի* առջեւ մի տեսակ սատուրնալիա պարում» («Խորհրդային Միութիւնը Վենետիկեան Յուցահանդէսում», *Նոր Ակօս*, 16 Սեպտեմբեր 1924). հմմտ. էջ 210:

«Հիւլէի մէջ պարապութիւն հաստատելով՝ նա միանգամայն օդն էր հանում բնութեան կարծրութիւնը, *կայունութիւնը* ու ջնջում այն զաղափարը» («Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան Եւ Անհատի Մասին», *Չուարթնոց*, 15 Յուլիս 1931). հմմտ. էջ 322:

«Ու այլևս ճիշդ չէ՝ որ բնութիւնը վախում է պարապից, ճիշդ չէ՝ որ բնութիւնը եւ պատմութիւնը ցատկումներ չեն անում» (նոյն). հմմտ. էջ 323:

«Սիրտը մեղմ լոյսերով լեցնող եւ միտքը վերացնող մի մթնոլորտ ստեղծում» (նոյն). հմմտ. էջ 323-324:

«Եւ միւս արուեստագէտները փութով ծածկում էին հարուստ ապարանքների եւ եկեղեցիների պատերը բազմաթիւ նկարներով» («Լեոնարդո Դա Վինչին եւ Հայաստանը», Սովետական Արուեստ, Ապրիլ 1966). հմմտ. էջ 544:

Այդ կեանքը շինուած էր իր տաշուող մտքի փշրանքներով («Տեղի, Ժամանակի եւ Գրողի Մասին», Սովետական Գրականութիւն, Յունիս 1970, էջ 98). հմմտ. էջ 575:

* * *

Սպանիան կը բաղկանայ երեք մասերէ.- ներածութիւն (էջ 3-14), բնագիր (էջ 15-350), ծանօթագրութիւններ (էջ 351-378): Բնագիրը հիմնուած է Չարեանի կողմէ կազմուած Հայրենիք ամսագրի օրինակին վրայ, ուր հեղինակը բազմաթիւ փոփոխութիւններ ու ճշգրտումներ ըրած է: Սկզբնագրի բացակայութեան պայմաններուն մէջ, այս հեղինակային ինքնագիրը լատագոյնս կատարած է անոր դերը: Ծանօթագրութիւններն ալ, իրենց կարգին, կատարուած են մեծ խնամքով ու ընտրութեամբ, առանց ծանրաբեռնելու բնագիրը:

Բնագրին տասնեակներով բազմալեզու բառերը բժախնդրօրէն ծանօթագրուած են: Կարգ մը ուղղագրական սխալներ մնացած են, ինչպէս *formidabile* (շրջարկէն դատելով, ճիշդը՝ սպ. *formidable*, որ հոս կը նշանակէ *սքանչելի*, ոչ թէ՝ բառացի իմաստով, *ահաւոր*. հմմտ. էջ 41, 355), *buenos nocces* (ճիշդը՝ սպ. *buenas noches*, որ կը նշանակէ *բարի իրիկուն* երբ մէկուն բարեւ կը տրուի, եւ ոչ թէ *բարի գիշեր* կամ *գիշեր բարի*. հմմտ. էջ 50, 356) ելլն: Փոքրաթիւ քարգմանական անճշդութիւններ կան, ինչպէս *buenos dias* (*բարի լոյս*, ոչ թէ՝ *բարի օր*, երբ օրուան առաջին ողջոյնն է. հմմտ. էջ 357), *pueridero* (*փտարան*, ոչ թէ՝ *փտող*. հմմտ. էջ 368), *algunos falcones, gerifaltes* (*քանի մը բազէներ, արքայաբազէներ*, ոչ թէ՝ *հրաշալի դրուագրուած պողպատէ գէնքեր*. հմմտ. էջ 370), *real gana* (*խելքը փչածը, տրամադրութիւն*, ոչ թէ, բառացի, *իրական ցանկութիւն*. հմմտ. էջ 366), «Discurso de la Verdad» (*Ճշմարտութեան*, ոչ թէ՝ *Ճշմարտութեան Արտայայտութիւն*. հմմտ. էջ 364), «Lo que no he podido dejar de sentir» (*Այն, ինչ որ չեմ կրցած չզգալ*, ոչ թէ *այն, որ ես դեռ ունեմ զգալու կարողութիւն*. հմմտ. էջ 367) ելլն:

* * *

Երեք հատորները տպուած են հայաստանեան՝ «Բարեփոխուած» ուղղագրութեամբ: Չարեանի անունով, սակայն, արեւմտահայերէն (մեծ մասով՝ քարգմանական) եւ արեւելահայերէն գործեր ունինք, գրուած՝ թէ՛ դասական եւ թէ՛ հայաստանեան (1922ի եւ 1940ի) ուղղագրութեամբ: Խա-

չատրեան, որ քանիցս դասական ուղղագրութեամբ վերահրատարակած էր Չարեանը, հետեւեալ բացատրութիւնը կու տայ.- «Գիրքը կազմողն այն կարծիքին է, որ Կոստան Չարեանի երկերը պէտք է հրատարակուին այն ուղղագրութեամբ, այնպէս, ինչպէս որ դրանք գրել է Մխիթարեան Միաբանութեան հովանու ներքոյ հայեցի կրթութիւն ստացած հեղինակը: Եւ դա լինելու էր գրողի միակ կամքը. բաւական է կարդալ այս գրքում տպագրուած «Ուղղագրութեան Խնդրի Առթիւ» դառն ու արդարացի յօդուածը՝ համոզուելու համար վերն ասուածի մէջ» (Ն., էջ 594):

Մենք ալ համաձայն ենք այդ կարծիքին, եւ Չարեանի յիշեալ յօդուածը արդէն լռելեայն ազդարարութիւն մըն է այլ բան փորձելու դէմ:

Սակայն, շարունակութեան մէջ կազմողը իր սեփական կարծիքին դէմ գացած է, ըստ երեւոյթին.- «Բայց կան արտաքոյ կարգի հանգամանքներ, որոնցից ամենագօրեղն այն է, որ գիրքը հրատարակուիմ է Հայաստանի Հանրապետութիւնում պետականօրէն ընդունուած ուղղագրութեամբ» (նոյն):

Հակասական տրամաբանութիւն մըն է: Այսինքն, գիրքը դասական ուղղագրութեամբ պէտք է տպուէր, որովհետեւ հեղինակը այդ պիտի ուզէր, բայց այդպէս չէ եղած, որովհետեւ «պետականօրէն ընդունուած ուղղագրութեամբ» հրատարակուած է: Սակայն, ինչպէս յայտնի է, վերջին տարիներուն «պետականօրէն չընդունուած» ուղղագրութեամբ Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, եւ այլ հրատարակչատուներու կողմէ տասնեակ հատորներ տպուած են: Կը նշանակէ, որ նախընթացներ կային:

Կազմողը աւելի յստակացուցած է իր դիրքը իր վերջին հրատարակութեան մէջ.- «Մի վերջին եւ կարեւոր հանգամանք. գիրքը կազմողը այն կարծիքին է, որ որեւէ բնագիր պէտք է հրատարակուի հեղինակային ուղղագրութեամբ: Ուրեմն, ըստ կազմողի, Կոստան Չարեանի ձեռագրերը պէտք է հրատարակուին այնպէս, ինչպէս որ դրանք գրել-շարադրել է հեղինակը, այսինքն՝ դասական ուղղագրութեամբ: Սակայն համաձայն այս հատորի լոյսընծայման նախաձեռնող հրատարակչութեան որդեգրած սկզբունքի գիրքը հրատարակուիմ է Հայաստանի Հանրապետութիւնում պետականօրէն ընդունուած ուղղագրութեամբ» (Դ.Ա., էջ 379):

Այսպէսով յստակ է, որ հրատարակչատան որոշումով է, որ այս գիրքերը լոյս տեսած են «բարեփոխուած» ուղղագրութեամբ: Աւելորդ չէ նշել, թէ հայաստանեան ուղղագրութիւնը Չարեանի գրելածեւի որոշ նորերանգներէ զրկած է ընթերցողը: Օրինակ, «բափառականների եւ մտայոգ ճամբորդների շրջան է» խօսքը (Հայաստանի Կռնակ, 2 Յունիս 1928) մտահոգ դարձած է (Ն., 288): Արդ, մտայոգը Չարեանի կամ թերթի սխալն է, թէ գրագետի ինքնատիպ բառաշինութիւնը (որ յայտնի երեւոյթ մըն է)՝ միաբը յոգնած (եւ ո՛չ՝ «մտահոգուած») ճամբորդը բնորոշելու համար:

* * *

Խորհրդահայ շրջանին կարգ մը դասական հեղինակներու (մանաւանդ՝ արեւմտահայ կամ ավիւրբահայ) որոշ տպագրութիւններու (երբեմն՝ «ակա-

ղեմական» որակումը) բաղդատմամբ, Նաաթոմայրը բարեխիղճ աշխատանքի մը տուեալներով հարուստ իրագործում մըն է: Մակայն, առանց նսեմացնելու կազմողին բնագրագիտական ճիգը, բնագրային ոչ-հիմնադր շեղումները որոշ թիւ կը կազմեն, ինչպէս վերը փորձեցինք ցոյց տալ: Ապագայի նոր հրատարակութիւն մը, կը կարծենք, պէտք է գիրքին մէկ մասը մամուլի հետ կրկին համեմատել եւ բնագրային մշակումի ենթարկել:

Երեք հատորները շատ կարեւոր իրադարձութիւններ են: Նաաթոմայրը, Սպանիան ու Դէպի Արարատը Հայաստանի թէ Սփիւռքի մէջ պէտք է իրենց ընթերցողները գտնեն: Այսօր գոյութիւն ունի սերունդ մը, որ ի վիճակի է կարդալու եւ ըմբռնելու հոն ամբարտաւած գաղափարները: Արդարեւ, Նաաթոմայրի մէջ տարբեր Չարեան մը ի յայտ կու գայ, գրագէտի մը կերպարը որ հայկական խոհագրութեան ու հրապարակագրութեան ընթացիկ կանոններէն բոլորովին դուրս է: Սպանիայի գիրքով երկրորդ կեանքը՝ հայութեան համար երեսութապէս լուսանցքային իրականութեան մը ընդմէջէն, մենք մեզ տարբեր հայելիով մը դիտելու կարելիութիւնը կու տայ: «Ու այս գրքի միակ յաւակնութիւնն է՝ կարողանալ մի օր հասկանալի եւ անհրաժեշտ դառնալ նրանց, որոնք որոշել են լինել նորից, կառուցանել նոր հոգեկան մի գոյութիւն, գոյանալ ամբողջովին, ճակատագրականօրէն» (Ս., էջ 24): Դէպի Արարատը լրացումն է Նաաթոմայրին, բայց նաեւ լրացումը՝ Չարեանի գեղարուեստական մտածողութեան ենթախորքին: Գրագէտը նոյնքան «տեսողական» է արուեստի պատմութիւն գրելու ժամանակ, որքան որ իր վիպական ու խոհագրական արտադրութեան մէջ:

Ի գուր չէր, որ Չարեան այս գիրքը նուիրած էր իր զաւակներուն, այսինքն, յետնորդ սերունդներուն: Կարելի է ըսել, թէ մինչ Օշական ստեղծած է հայութեան ամենախորին կապը իր ներքին աշխարհին հետ, Չարեան կատարած է նոյն գործը՝ արտաքին աշխարհի հետ: Այսօր, ԻԱ. դարու սկզբնատրութեան, ան հայ ժողովուրդի նաւարկութեան անշրջանցելի նաաթոմար մըն է:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹Տե՛ս մեր գրախօսականը՝ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. ԺԹ., 1999, էջ 407-420: Այս երկը նոյն տարին որպէս դոկտորականի ատարածատ պաշտպանումն էր:

²Առաջին մերձեցումի մը համար, տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեանի Հայաստանեան Առաջին Նոր Հատորը», *Յառաջ - Միտք եւ Արուեստ*, Հոկտեմբեր 1999, էջ 1-3: Նաաթոմայրի եւ Սպանիայի մասին տե՛ս՝ Մարկ Նշանեան, «Առասպել, Կենսանիւթ եւ Յարգանք», *Գարուն*, թիւ 10, 2000, էջ 44-49: Այս վերջինը առիթ տուած է զայրալից պատասխանի մը. տե՛ս՝ Եւրի Խաչատրեան, «Թէ Ինչպէս Մարկ Նշանեանը Մի Գրախօսութիւն Գրեց Կամ Մարկ Նշանեանին՝ Նամակի Փոխարէն», *Գարուն*, թիւ 2, 2001, էջ 43-49, ուր նաեւ ակնարկութիւն մը կայ մեր յիշեալ գրախօսականին. անդրադարձները տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Գրական Անհանդուրժողութեան Յաւալի Նմոյշ Մը», *Յառաջ*, 14 Յունիս 2001, էջ 2, եւ Մարկ Նշանեան, «Մեղայական Առանց Մեղանշումի Եւ Չքննդանքի», *Գարուն*, թիւ 7, 2001, էջ 43-48: Վերջինին կցուած է խմբագրական յետգրութիւն մը՝ «Խմբագրութեան կողմից», տե՛ս՝ նոյն, էջ 48-49:

- ³ Լայս ընծայման 1999 թուականը՝ ըստ հրատարակչական ծանոթության. անուանաբերին վրայ 1998 գրում է:
- ⁴ Յակոբ Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականության, Տասներորդ Հատոր. Արուեստագէտ Մերունդ, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1982, էջ 415. հմմտ.՝ նոյն, Հայ Գրականութիւն, Երուսաղէմ, 1957, էջ 635 եւլն.:*
- ⁵ Մարկ Նշանեան, «Եղեռնի Լոռութիւնը Կ. Ջաբեանի Արծակին Մէջ», *Բազմավէպ*, թիւ 1-4, 1995, էջ 355-365:
- ⁶ *Դէպի Արարատի* ներածութեան մէջ, Խաչատրեան ճեմարանին անունը դարձուցած է «Աշոտ Փալանջեան» (Դ.Ա., էջ 15), հաւանաբար շփոթելով Եղիշէ Չարենցի մանկութեան ընկերներէն եւ յուշագիրներէն մէկուն հետ:
- ⁷ Բացառելով մեր ձեռքին տակ գտնուած 66 էջնոց մտքեմագիր քնագիրէ մը կատարուած կարճ հրապարակում մը. տե՛ս՝ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Ջաբեանի Անտիպ Մտորումները Արուեստի Մասին», *Հորիզոն - Գրական Յանձնարար*, Մայիս 2000, էջ 11-12. հմմտ.՝ Կոստան Ջաբեան, *Դէպի Արարատ*, Երեւան, 2001, էջ 59-62:
- ⁸ *Սպանիայի* ներածութեան մէջ (էջ 10-11) ընդարձակօրէն մէջբերուած նամակը - մասամբ մէջբերուած նաեւ՝ *Նաոստոմարի* շապիկին մէջ - ոչ թէ Յունուար 1931ին *Հայրենիքի* խմբագիր Ռուբէն Դարբինեանին ուղղուած է, այլ Յունուար 1932ին հասցեագրուած է Ռուբէն Տէր-Մինասեանին: Նամակը նախապէս լոյս ընծայած էինք հատուածաբար. տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Ջաբեանական Նամականք», *Յառաջ - Միտք եւ Արուեստ*, Յունուար 1995, էջ 2: Հոս թուականը սխալմամբ գրած էինք Յունուար 1931, թէւ ճիշդ հասցեատերը տուած էինք: Լման քննադրին համար՝ հանդերձ ներածութեամբ, տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Ջաբեանի Անտիպ Նամակը Ռուբէն Տէր-Մինասեանին», *Հորիզոն - Գրական Յանձնարար*, Մայիս 2001, էջ 1-4:
- ⁹ Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Ջաբեանի Ընթերցանք*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1998, էջ 280-282:
- ¹⁰ Նոյններ կամ Դեկտեմբեր 1922ին, Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմագրական ճիւղի տեսուչ Յակոբ Մանանդեանը իր կնոջ ու աղջկան կը գրէր. «Ֆրանսերէնի համար յաջողութեց ինձ գտնել մի շատ լաւ դասատու՝ Կոստ. Ջաբեանին, որը արեւմտահայ աչքի ընկնող գրողներից է, ուսումը աւարտել է Բրիտիկ համալսարանում եւ խօսում է ֆրանսերէն, իտալերէն եւ իսպաներէն», տե՛ս՝ Վ. Յակոբեան, «Յակոբ Մանանդեանի նամակները Երեւանի Համալսարանի Վերաբերեալ», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, թիւ 3 (18), 1972, էջ 156: Ասիկա առաջին քացայայտ վկայութիւնն է Ջաբեանի սպաներէնի իմացութեան մասին, թէւ յայտնի չէ ո՞ր եւ ինչպէ՞ս լեզուն ստրված է: *Սպանիայի* «Հերմանա Մեսիլիա» գլուխը վանքի մը մէջ սպաներէնի դասեր առնելու եւ իտալերէնի դասեր տալու մասին է (Ս., էջ 99-107), քայց քերես Ջաբեանի աշխատանքը լեզուի իմացութիւնը խորացնելու կը ձգտէր:
- ¹¹ Բիւզանդ Կոստեան, *Ամբողջական Երկեր*, Գ. հատոր, Լոս Անճելըս, 1981, էջ 372:
- ¹² «Մտքի Յանձնարարական Ճամբորդը», Հարցազրոյց Արմէն Ջաբեանի Հետ, *Գրական Թերթ*, 8 Փետրուար 1991, էջ 2:
- ¹³ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Ջաբեան եւ Բենիամին Նուրիկեան. Նամականք», *Բազին*, թիւ 3, ամառ 1997, էջ 121:
- ¹⁴ Վահան Թերեան, *Նամականք*, Վ. Թերեանի Հարիւրամեակի Մատենաշար - թիւ 2, կազմեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Աւետիս Գ. Մանճեան, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 286:

- ¹⁵ Հմմտ.՝ «Պատմությունը յիշատակ չէ միայն, այլ տեսականություն, այլ ներկան ձեռնարկող կեանք եւ ասպարհան արտագծող հիմնական ազդակ» (Ս., էջ 123):
- ¹⁶ Երեսուն տարի ետք, Չարեան պիտի գրէր.՝ ««Մեկնաբանություն Սասունցի Դարին»: Այնպես, ինչպես որ Դէ Ունամունուն գրել է Դոն Կիխոտի համար: Լաւ կը լինէր...»: տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, «Նաւատոմար», *Հայրենիք*, 14 Փետրուար 1992, էջ 7. հմմտ.՝ Ն., էջ 572:
- ¹⁷ Պարբերությունը կ'ըսէ՝ «Բարսեղունան գերազանցապէս կանացի է... Մադրիդը առնական է: Հայաստանի մայրաքաղաքը պարզ է, լուրջ եւ անմիջական: Բարսեղունան ամբողջովին վայելչություն է: Նրան պէտք է այցելել իր սիրած ժամին» (Ս., էջ 52): Սպանական հակադրութեան մէջ, Երեսուն-Պոլիս լոկէյան հակասությունը կը բանի.՝ «Անա ինչու, Պոլսում, կանայք գրականություն են մշակում, եւ զգում են իրենց ինչպէս Սիոնում: Զաղաքը կին է՝ օրգանապէս քերի, մշտնջենապէս վերադարձում եւ գերազանցօրէն սիրական: Ուստի՝ ստորին»։ տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, *Երկեր*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսություն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1975, էջ 39:
- ¹⁸ Տե՛ս նաեւ՝ Կոստան Չարեան, «Հայուն Յիսուսը», *Մեհեան*, քիւ 2, 1914, էջ 18-19. հմմտ.՝ Ն., էջ 85-86:
- ¹⁹ Տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, «Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան Եւ Անհատի Մասին», *Չուսքնոց*, Բ. տարի, քիւ 4-5, 1 Հոկտեմբեր 1931, էջ 84. հմմտ.՝ Ն., էջ 329:
- ²⁰ Գիրքէն որոշ գլուխներ անգլերէնի քարգմանում են Արա Պալիտզեանի կողմէ. տե՛ս՝ Gostan Zarian, 'The Escorial', *Ararat*, Summer, 1984 եւ 'Spain', *Ararat*, Spring 1994: Տե՛ս նաեւ՝ Իրայիդա Կարումեանի կողմէ կատարում ուսերէն քարգմանությունները՝ Kostan Zarian, 'Tosa de Mar', *Novoe Vremia*, 16 Յունիս 2000. 'Tsar Armenii Levon' [Հայաստանի Լեւոն Թագաւորը], *Novoe Vremia*, 16 Սեպտեմբեր 2000. 'Tsar Armenii Levon: ispanskaia legenda' [Հայաստանի Լեւոն Թագաւորը. Սպանական Լեգենդա], *Literaturnais Armeniia*, քիւ 4, 2000, էջ 19-38. 'Puti' [Ճամբաներ], *Novoe Vremia*, 10 Փետրուար 2001:
- ²¹ Մատթեոսեան, «Կոստան Չարեանի Հայաստանեան Առաջին Նոր Հատորը», էջ 3:
- ²² Հմմտ.՝ «Մտքի Յաներժական Ճամբորդը»: Հանգուցեալ Արմէն Չարեանի այս վկայությունը ուրիշ վիճելի կէտեր ալ ունի, զորս քննարկած ենք մեր «Կոստան Չարեան Եւ Իր Անաւարտ «Բանկօօպը» յօդուածին մէջ. տե՛ս՝ *Հորիզոն - Գրական Յաներժում*, Օգոստոս 1999, էջ 2-3:
- ²³ Տե՛ս Մատթեոսեան, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, էջ 338-340:
- ²⁴ Այս բառը կը պակսի քէ՝ *Հայրենիքի* եւ քէ՝ *Սպանիայի* մէջ: Ըստ իմաստի վերականգնում ենք:
- ²⁵ *Հայրենիքի* մէջ տպւում է «Ունամունոյին»։ տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, «Երկիրներ եւ Աստուածներ», *Հայրենիք*, Յուլիս 1936, էջ 46:
- ²⁶ Եւրի Խաչատրեան, «Կոստան Չարեանը Հայրենիքի Որոնումներում», *Գարուն*, քիւ 8, 2000, էջ 80:
- ²⁷ Վարդան Մատթեոսեան, «Չարեան եւ Ունամունո. Նախաբայեր», *Յաւաք*, 22-23 Հոկտեմբեր 1994. նոյն, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, էջ 326-349: Ի դէպ, Խաչատրեան կը գրէ հետեւեալը.՝ «Կոստան Չարեանը եւ Իսպանիան» շատ տարողունակ, մեծ եւ հետաքրքիր խօսակցութեան քննա է, բայց նաեւ մանրամասն ու հանգամանալից ուսումնասիրութեան նիւթ, որ սպասում է իր հեղինակին» (Ս., էջ 13): Վերոյիշեալ մեր երկու անդրադարձները, բոլ թոյլ տրուի ըսել, այդ «մանրամասն ու հանգամանալից ուսումնասիրութեան» գէր սկիզբը դրած էին:
- ²⁸ Մատթեոսեան, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, էջ 68-69:

²⁹ Տե՛ս օրինակ՝ Գրիգոր Պղտեան, *Կրակէ Շրջանակը Դանիէլ Վարուժանի Շուրջ*, Անթիլիաս, 1988, էջ 21-28. Մարկ Նշանեան, «Գրական Կանգնումը. Ա.», *Կամ*, թիւ 3-4, 1986, էջ 198-251. Ստեփան Թովչեան, «Հայկական Նեոռոմանտիզմի Էսթետիկայի Ուրուագիծ», տե՛ս Եա. Խաչիկեան (խմբ.), *Հայ Էսթետիկական Մտքի Պատմութիւնից*, Երեւան, 1974, էջ 178-273. Սերգէյ Սարինեան, *Գեղարուեստական Գրականութեան Պատմականութիւնը*, Երեւան, 1979, էջ 300-360. Սուրէն Դանիէլեան, *Հեթանոսական Գրական Շարժման Պատմութիւնից*, Երեւան, 1988, էջ 114-155. Լարիսա Մնացականեան, *Քսաներորդ Դարասկզբի Արեւմտահայ Գրական Զննադատութիւնը*, Երեւան, 1990, էջ 191-203: Պէպօ Սիմոնեան, «Արեւմտահայ Գրականութեան Գեղարուեստական Զգտումներու Հանդիսավայր՝ Մեհեանը», *Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս*, հ. ԺԷ., 1997, էջ 439-463:

³⁰ Զարեան, *Երկիր*, էջ 133:

³¹ Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 88-93: Տե՛ս նաեւ՝ Զուէն Մաքրլեան, «Բենեդիկտոս ԺԵ. Պապը Եւ Մեծ Եղեռնը», *Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս*, հ. ԺԹ., 1999, էջ 141-154:

³² Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի Շուրջ*, էջ 204-207:

³³ Նոյն, էջ 403-404:

³⁴ Նոյն, էջ 418-420:

³⁵ Նոյն, էջ 414, 425:

³⁶ Մուշեղ Իշխան, *Իմ Ուսուցիչներս*, Պէյրութ, 1984, էջ 187:

³⁷ Այսանդ հարց է Զարեանի արեւմտահայ ձեւերը կանոնական արեւելահայերէնի վերածելու (*սենթ-սենթ*, Ն., էջ 155), դարակիզբի արեւելահայ ձեւերը ժամանակակից արեւելահայերէն դարձնելու (*իրան-իրեն*, Ն., էջ 183) անհրաժեշտութիւնը ելն.: Կարելի է թեր ու դէմ պատասխաններ տալ, եւ պիտի արժէր յաւելեալ կարծիքներ լսել: Միաժամանակ, մեր դիտողութիւնները նկատի չունին արեւմտահայերէն կարգ մը ձեւերու (օր. «ապացուցանել»), սխալ գործածուած բառերու (օր. «վախում» փխ. «վախենում»), կամ «մի», «ամէն մի», «եւ» եւ այլ միատրւերու փոփոխութիւններ կամ ջնջումներ, որոնք որոշ թիւ կը կազմեն: